РЕАЛИСТ ӘДИБ

Мир Ҹәлал,

филоложи елмләр доктору, профессор.

«НЕЧӘ ОЛА БИЛӘР КИ, БИЗИ «УЧУРУМ ДӘРӘЛӘР» АЈЫРА? ӘҸӘБА БУ УЧУРУМ ДӘРӘЛӘРИ БИЗ ИНСАНЛАР ДҮЗӘЛДИБ ДӘ ОНЛАРЫ МӘҺВ ЕТМӘК БИЗИМ ИХТИЈАРЫМЫЗДА ДЕЈИЛМИ?».

(«Баһадыр вә Сона»дан).

КЕЧӘН әсрин ахырларында Азәрбајчанда реалист әдәбијјатын илк мөвгеләрә кечдији, М. Ф. Ахундов ән'әнәләринин чох күчләндији, гәләм саһибләринин јени әдәбијјат јолунда јарышдығы, чарпышдығы заманларда кәнч Нәриман Нәриманов Гызыл Һачылы кәндиндә мүәллим иди.

Семинаријаны тәзәчә гуртармыш, атәшин бир һәвәс вә мүгәддәс бир мәсләк ешги илә кәндә, вәтәндашларынын савадланмасы, маарифләнмәси јолунда чалышмаға кедән әдиб илк күнләрдән е'тибарән ичәрисинә дүшдүјү ичтимаи мүһитин ағырлығыны, өһдәсиндәки шәрәфли вәзифәнин чәтинлијини јахшы дәрк едирди.

О, кәндә бир әлиндә әлифба китабы, о бири әлиндә јарадычы әдиб гәләми кетмишди.

Нәриманов ади кәнд мүәллиминә, ади јазычыја бәнзәмирди. О, кәндә тәһсилдән алдығы билик, мә'луматдан башга даһа вачиб, даһа әһәмијјәтли бир шеј — кәнд чамаатыны гәфләт јухусундан ојатмаг, онларын көзүнү јени һәјата, мүасир мүбаризәләрә ачмаг мәгсәди вә еһтирасы кәтирмишди. Онун гаршысында кәндли балаларына јалныз әлифба савады өјрәтмәк јох, һәм дә валидејнләрә, кәнч нәсли һәјата һазырламалы олан киши, гадынлара мүбаризә, дөјүш руһу, онлара әмәкчиләрин дост-дүшмәнини танытмаг мәгсәди кәтирмишди. О, бу кәнддә күндүз ушаглара дәрс верир, ахшам исә зеһнини мәшғул едән ичтимаи мәсәләләри гәләмә алыр, мүасирләрини интибаһа чағыран бәдии әсәрләр јазырды.

Кәнч әдибин илк әсәри, әламәтдар бир ад — «Наданлыг» ады дашыјан драмында мүасир ичтимаи зиддијјәтләр — ҹәһаләт илә ишығын, авамлыг илә маарифин, әталәт илә мүбаризәнин, дин илә сағлам идракын чарпышмасы габарыг сурәтдә көрүнмәдә иди. Нәриманов да мәсләкдашлары, гәләм јолдашлары — Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, С. Сани кими мүбаризә мејданына тәкчә китабла јох, кәсәрли гәләм илә, јаратмаг инамы илә кәлмишди. Кәнд мүәллими Мәммәдағанын симасында Азәрбајчан мүәллимләринин ҹәһаләт илә мүбаризәдә нә әзијјәт, мәшәггәт чәкдикләрини, һәтта гурбанлар вердикләрини әјани көстәрирди.

«Наданлыг» әсәриндән сонра «Шамдан бәј», «Надир шаһ» пјесләрини, «Баһадыр вә Сона» романыны, ән нәһајәт «Пир» повестини, «Бир кәндин сәркүзәшти»ни, бир чох силсилә очерк, фелјетонларыны јазан, чәтинликдән, дүшмәнләрдән горхмадан нәшрә вә сәһнәјә верән әдиб өз вәтәниндә, зәһмәткешләр арасында јорулмадан ичтимаи, ингилаби иш апармагда иди. Кәнч әдиб мүбариз бир әскәр кими кәндә кетмишди. Кәнд мүһити вә әмәкчи кәндлиләр онун реалист гәләми үчүн зәнкин, әлван материал верирди. О, зеһнини мәшғул едән вачиб мәтләбләрдән көз ача билмирди.

Нәримановун јазыб јаратдығы дөврдә бир тәрәфдән гәддар чар

Нәримановун әсәрләринә чәкилмиш иллүстрасијалардан (солдан): «НАДАНЛЫГ», «ШАМДАН БӘЈ» (рәссам М. АБДУЛЛАЈЕВ), «ШАМДАН БӘЈ» (рәссам Д. ГАЗЫМОВ).

һөкумәти, сензура тә'гибләри, о бири тәрәфдән дин, руһани тәкфирләри, үчүнчү тәрәфдән чамаатын авам, тәассүбкешлији һәр јердә һаким иди.

Лакин Нәриманов интибаһ дөврүнүн баһадырлары кими мүбаризәдә һеч бир шејдән—тә'гиб, һәбс, сүркүнләрдән горхмадан һәм гәләми, һәм әмәли иши илә күнү-күндән фәаллашмагда, тез бир заманда күтләләрин диггәтини чәлб етмәкдә, мәһәббәтини газанмагда иди. Нәримановун һәм мүәллимлик, һәм дә әдиблик фәалијјәти тәкчә бир маһалда, Гафгаз кәндләриндә мәһдудлашыб галмады. Тезликлә шөһрәт тапыб јајылды.

Әдибин «Баһадыр вә Сона» романы кечән әсрин ахырларында јалныз вәтәнимиздә јох, бүтүн Загафгазијада, мүсәлман Шәргиндә јени әдәбијјатын нүмунәси кими танынмаға, шөһрәт тапмаға башлады.

Бу әламәтдар әсәр һәчминин кичиклијинә бахмајараг тәсвир етдији ичтимаи-сијаси, мүасир мәсәләләр бахымындан чох дәјәрли вә кәсәрли иди.

Јарандығы нүмунәләри илә һәр заман, һәр јердә аиләни, мәһәббәти, мәишәти габарыг тәсвир едән романларын чохундан фәргли олараг «Баһадыр вә Сона»да дөврүн, чәмијјәтин ән кәскин бир проблеми, инсанлар арасында сәмими достлуг проблеми—милләтләр гардашлығы гојулур, һәм ичтимаи мәзмун, мүасир мүбаризәләр, һәм бәдии форма, чанлы лөвһәләр чәһәтдән әјани, реал, инандырычы тәсвир олунур. Чаванлары бир-биринә мәфтун едән, бағлајан јалныз онларын заһири көзәлликләри, кәнчлик еһтираслары дејил, мәфкурә, мәгсәд, амал бирликләри, ачыг-азад дүшүнчәләридир.

Баһадыр да, Сона да ајры-ајры милләтдән олсалар да мәфкурәчә ејни дәрәчә мүасир, мүсәлләһ мәсләк адамларыдыр. Инсанлары бир-бириндән ајыран «учурум дәрәләр» һәр ики кәнчи ејни дәрәчәдә дүшүндүрүр, нараһат едир: инсанлар арасына сонрадан салынмыш әдавәт, зиддијјәт вә сүн'и фәргләр Баһадырын да, Сонанын да тәбии мәһәббәтинә, көрүшләринә мане олмаг истәјир.

«Нечә ола биләр ки, бизи «учурум дәрәләр» ајыра? Әчәба бу учурум дәрәләри биз инсанлар дүзәлдиб дә онлары мәһв етмәк бизим ихтијарымызда дејилми? Нә үчүн мән мүсәлман, сиз христиан, гејриси јәһуди вә ја бүтпәрәст адлансынлар? Нә үчүн бу инсанлар сонрадан дүзәлмиш дүрлү-дүрлү ганунлара ситајиш етсинләр?». Бу мүһүм, һәм дә мүбһәм ичтимаи суаллар кәнчләри дүшүндүрүр, раһат бурахмыр.

Әдиб өз романында Баһадыр илә Сона арасындакы сәмими, тәбии мәһәббәти тәмиз, сағлам, гануни, гүдрәтли бир һисс кими, һәр шејә, һәр бир манеәјә галиб кәлән түкәнмәз бир ешг кими тәсвир едир. Бу кәнчлик ешги вә еһтирасы севкилиләрин јалныз заһири көзәллији илә бағланмыр. Нәриманов маһир бир сәнәткар олараг чаванларын һәр биринин гәлб аләмини диггәтлә өјрәниб, тәдгиг едиб охучуја тәгдим етмишдир:

«Сона Баһадырдан сонра јалнызлығы чох севәрди. Вахтыны китаблар арасында кечирәрди. Ики саат охумагла мәшғул оларды. Бир саат да охудуғу әсәри өзү-өзүнә тәһлил едәрди: «Бу мәсәләдә Баһадырын фикри нә ола? Бу әгидә Баһадырын әгидәсинә мувафигми, ја јох?..».

Һәр бир ишиндә Баһадырын әксинә бахыб, онун фикрини сорушарды. Ахырда Баһадырын әксиндән бир балача әкс чәкдириб өртүлү медалјонунун ичиндә дөшүндән асарды. Фәгәт медалјонун ичиндә нә олдуғуну евдә һеч ким билмирди...».

Нәримановун романда јаратдығы гәһрәманлар дәрин мәсләк адамларыдыр. Онлар сырф физиоложи һиссләрлә бир-биринә бағлы олмадыглары кими, һеч бир тәблиғи, дидактики тә'сир илә дә бирләшмәмишләр. Онлары сағлам, тәбии, азад мүһакимәләри, ичтимаи зиддијјәтләрдә көрүб дујдуглары мүәммалар, дүјүнләр нараһат етмишдир.

1919-чу илдәки мәктубларынын бириндә Нәриманов бу мәшһур әсәри һаггында сөһбәт ачараг дејир:

«Баһадыр вә Сона» романыны јазан мәнәм. Бу романда тәһсил көрмүш, ағыллы, үрәји тәмиз вә өз халгыны севән ермәни гызы Сона вә һабелә өз халгыны истәјән мүсәлман тәләбәси Баһадыр бир-бирини севир вә милләтләринин арасында достлуг јаратмаг үчүн чидди чалышырлар. Арзуларына чатмамыш мәһв олурларса да, анчаг һәр икисинин е'тигады бу олур ки, бу милләтләри бирбириндән аралајан һәр бир сәбәб кәләчәкдә ортадан көтүрүләр. Јени бир ишыг парлар ки, бунун сајәсиндә һәр бир гурама сәбәб галдырылар!...

Нәримановун әсәрләринә чәкилмиш иллүстрасијалардан (солдан): «НАДИР ШАҺ» (рәссам Т. ТАҒЫЗАДӘ), «БИР КӘНДИН СӘРКҮЗӘШТИ» (рәссам М. АБДУЛЛАЈЕВ), «БИР КӘНДИН СӘРКҮЗӘШТИ» (рәссам Д. КАЗЫМОВ).

О заман түрк, ермәни вә күрчү кәлмәләри дә артыг ортадан чыхар...».

Көзүачыг, охумуш адамлар бу мараглы, мә'налы романы јалныз Азәрбајчанда дејил, республикадан кәнарларда да мәһз белә дүшүнүб гаршыладылар. Сона да, Баһадыр да бу әгидә саһиби идиләр ки, инсанлар арасында милләт, дин, ирг фәргләри сүн'идир вә кәләчәкдә һамы үчүн бир олан мүгәддәс ад: инсанлыг һәр јердә, һәр ишдә һаким олар. Зәһмәткеш инсан чәмијјәтин әшрәфи, әфзәлидир. Һәлә кечән әсрин ахырларында бу гијмәтли роман башга дилләрә тәрчүмә вә нәшр олунмуш, үмуми рәғбәт газанмышдыр.

Нәримановун бу реалист романы јалныз мәзмуну, мәфкурәси илә дејил, һәм дә бәдии формасы, сәнәткарлыг мәзијјәти илә диггәтәлајиг бир әсәрдир. Әһвалатын биткин, тәбии, динамик ахымы, охучуну һәмишә мәшғул едән интизар, сурәтләрин орижинал, колоритли, фәрди ишләнмәси, һәр јердә адамларын мүгәддәс анды, идеал илә сәчијјәләндирилмәси, сүжетдә јығчамлыг, мүхтәсәрлик, дил тәмизлији вә кәсәри, тәсвир васитәләринин көзәллији...

Бунларын һамысы «Баһадыр вә Сона» романыны охучунун севимли столүстү китабы етмишдир.

Азәрбајчан романынын инкишафы тарихиндә вә јолунда бу әсәрин һәмишә нүмунә, мисал ролуну верән бир китаб олдуғуну бүтүн тәдгигатчылар дејир. Авропа классик романларынын чохуну ағырлашдыран, һөрмәтдән салан тәфәррүаты бу әсәрдә көрмәк олмаз. Китабы охучу әјләнчә, мәшғулијјәт кими јох, вачиб инсан, ичтимаи вәзифә кими диггәтлә охујур вә илләр боју тә'сирини унутмур. Роман тарихимиздә бу әсәр кими үмуми шөһрәт газанан, унудулмајан китаб тәк-тәк олмушдур. Нәриманов реализмини сәчијјәләндирән әсәрләрдән бири дә «Пир» повестидир.

Бурада да әдиб мүсәлман мүһитинин ичтимаи јараларыны тәшриһ едир. Дин, мөвһумат пәрдәси алтында руһаниләрин нечә чиркин әмәлләрә әл атдыгларыны, зәһмәт адамларынын шүуруну нә һијлә, ујдурмаларла күтләшдирмәјә чалышдыгларыны әјани лөвһәләрдә көстәрир.

Әсәрин әсас гәһрәманы Күлбадам чәһаләт аләминин кимсәсиз, јазыг бир гурбанıдыр. Чүрүк е'тигадлар, ахундун, әринин тә'киди ону сағлам шүурдан, сәрбәст мүһакимәдән мәһрум етмиш, зүлмәт сәлтәнәтинин ихтијарына вермишдир. Күлбадам тәрәддүдләр, изтираблар ичиндә чырпыныр; зеһнини ишғал едән мөвһуми дүшүнчәләр ону һөрүмчәк тору кими чулғаламышдыр. Јеканә баласынын «мүаличә»си хатиринә мөвһуми еһкама табе олмаға, бојун әјмәјә мәчбур етмишдир.

Әсәрин ахырында доғма баласыны пир адланан үфунәт, чиркаб јувасына, рүтубәтли дөшәмәјә бурахмалы оланда гадынын гәлбиндә бир тәлатүм галхыр. Санки буну Күлбадамын јеканә әзиз баласы Чәби она хатырладыр: «Аначығым, сән мәни нифрәт етдијин гуру јерләрә нә үчүн бурахырсан?».

Санки шикәст баласынын чағырышы бир анда гадынын мә'нәви изтирабларыны кәскин е'тираза чевирди. О, руһи тәрәддүдләринә галиб кәләрәк бөјүк, мүдһиш дөјүшә һазырлашан гәһрәман кими чәлдләшир вә чиддиләшир:

«Дүнәндән бәри дилсиз һејкәлә бәнзәр Күлбадам инди дәһшәтли, јыртычы бир ширә охшајырды: көзләри парылдады... бүтүн бәдәни титрәјәрәк уча сәслә деди:

— «Мән нифрәт етдијим мәкандан балама нечат көзләмирәм. Баламы мәнә верин! Веринизбаламы!..».

Күлбадамын һәјәчанлы сәси санки һамыны гәфләт јухусундан ајылдыр.

Әсәрин ахырында биз даһа мәзлум, мәһкум гадыны јох, һәјат һәгигәтинин дәјишиб тәрбијә етдији, мә'нәви сарсынты, изтирабларын полад кими бәркитдији, көһнә дүнјаја, пуч е'тигадлара нифрәтлә силаһланан ирадәли, мәрд вә мүбариз бир ана, Азәрбајчан гадыны көрүрүк.

О, чәсарәтлә архада гојуб кәлдији е'тигад, еһкамлары, гур'ана андыны ајаглајыр, әтрафында, адамларда мүбаризә һисси ојадыр. Зеһинләрдәки һәгигәт гығылчымынын алова чеврилмәсинә, гәлбләрин ишыгла чырпынмасына, мәнфур пир очағынын дағылмасына сәбәб олур.

Күлбадамын зијарәткаһдакы үсјанкар чыхышы һамыны һејрәтә салыр. Һеч бир гүввә онун мүгабилиндә дајана билмир. Бүтүн дини ајин вә мәрасимләр һөрмәт вә әһәмијјәтини итирир. Санки бүтүн зеһинләри өртән гаранлыг бир пәрдә парлаг һәгигәт күнәшиндән парчаланды. Адамлар әтрафа ајыг көзлә, јени бир тәфәккүрлә бахмалы олурлар.

Дахили, мә'нәви инкишаф јолу илә дәјишән, бөјүјән Күлбадам Азәрбајчан реалист әдәбијјатындакы мүбариз гадын сурәтләри силсиләсиндә мүһүм јер тутур. О, санки чохларына јол көстәрмиш, һәрәкәт вермишдир. Онун далынча пaслы зәнчирләри гыран, дини еһкамлары рәдд едән, чадраны ајаглајан үсјанкар Күлбаһарлар («Анамын китабы»), Пәричаһанлар («Лачын јувасы»), Севилләр, Күлүшләр («Севил»), Алмаслар («Алмас») кәлир.

Әдибин һекајә стилиндә чохларына хас олан бир дурғунлуг, сөнүклүк јох, динамик бир һәрәкәт, гәһрәманлары мүбаризәјә сәсләјән бир чағырыш вардыр. Бу да Нәримановун әдәбијјат ишинә, үмумән инчәсәнәт ишинә актив мүнасибәтиндән, охучуда кәләчәк инкишаф мејлини күчләндирмәк, адамлары фикрән силаһландырмаг мәгсәдиндән ирәли кәлир.

Әдибин реализми актив, тә'сирли, ичтимаи мәзмунлу, тенденсијалы, кәсәрли бир үсулдур. О, ше'ри, нәсри әјләнчә, мараг васитәси сајан гәзәл-гәсидә әдәбијјаты пәрәстишкарларына зидд иди. Бәдии сөздә һәмишә ичтимаи мүбаризә силаһы көрүб, көстәрмәк истәјирди. 1915-чи илдә јаздығы гәзетләрдә тәфригә шәклиндә чап етдирдији «Әми» һекајәсиндә истисмары, варлыларын үзәриндә һәр васитә илә зүлмү нечә ганун либасына кејдирдикләрини, буну бир «гајда» сајдыгларыны көстәрир. «Әми» заһирән санки адамлара әл тутан, көмәк едән мүлкәдардыр. Әслиндә исә сәләм илә варланан, зәһмәткешләрин мүфлисләшмәси һесабына сәрвәт топлајан гәддар бир истисмарчыдыр.

Н. Нәримановун әдәби-бәдии ирси, тәәссүф ки, алимләримиз, әдибләримиз тәрәфиндән диггәтли, әтрафлы өјрәнилмәмишдир. Хүсусилә онун бәдии мирасы—драматуркијасы, нәсри, публисистикасы дәрин, давамлы тәдгигә мөһтачдыр. Онун әсәрләриндә мүасирлик, халг руһу, мәфкурәси, зәһмәт дүнјасынын сәдасы, охучуну мүгәддәс мәгсәдләр, јени мүбаризәләрә чағырыш чох гүввәтлидир. Онун садә, ајдын, тәмиз бәдии дили һәтта гәләм јолдашлары арасында да тәгдир олунан, охучуну јенилијә чағыран бир мәгбул үсулдур. Нәримановун кечдији јарадычылыг јолу чох сүр'әтли вә мүрәккәб олмушдур. О, дөврүнүн јорулмаг билмәјән, халгына, вәтәнинә сәдагәт вә сәмимијјәтлә хидмәт едән фәдакар мүчаһиди иди.

Н. Нәримановун әсәрләри XX әср реалист демократ әдәбијјатымызын јахшы нүмунәләри кими һәмишә јашајачаг, чаван јазычыларын сәнәтинә, охучуларын зеһнинә сөнмәз ишыг вә мөһкәм инам верәчәкдир.